

ЦЕРКОВНЕ БУДІВНИЦТВО ПІД ПАТРОНАТОМ ІВАНА СТЕПАНОВИЧА МАЗЕПИ

У даній статті розглядається, як Іван Степанович Мазепа, будучи наприкінці XVII — на початку XVIII ст. гетьманом Лівобережної України, займався меценатською діяльністю в церковному будівництві. Був великою підтримкою та опорою православної Церкви. Культурна політика, яку проводив гетьман, була давньою доброю українською традицією.

Аналіз діяльності Івана Мазепи допоміг глибше зрозуміти, що за його гетьманування, Гетьманщина і пов'язана з нею Слобожанщина втворили оригінальний варіант барокової архітектури, який справедливо називають українським, або козацьким бароко. У статті також досліджуються ідея уподібнення Києва священному Єрусалиму, її вплив на характер забудови столиці, та реальне її втілення за доби Івана Мазепи.

Ключові слова: гетьман, І. С. Мазепа, Лівобережна Україна кінця XVII — початку XVIII ст., православна Церква, бароко, козацьке бароко.

This article discusses how Mazepa, hetman of Left-bank Ukraine being in late XVII - early XVIII century was a nurser of the church building. He made a great support of the Orthodox Church. Cultural policy pursued by Hetman was a good long-Ukrainian tradition.

The analysis of Mazepa helped to better understand elaboration of the original version of Baroque architecture in the Hetman and the Sloboda, which is called Ukrainian or Cossack Baroque by rights.

The article also examines the idea of assimilation Kyiv to the holy Jerusalem, its impact on the character development of the capital, and its real implementation in an era of Ivan Mazepa.

Keywords: hetman I. Mazepa, Left Bank Ukraine late XVII - early XVIII century., The Orthodox Church, Baroque, Cossack Baroque.

Кульмінаційним часом розвитку церковного будівництва в Україні була доба Мазепи, великого мецената і фундатора низки пишних храмів.

У козацьку добу в Україні втворився своєрідний стиль, що постав із поєднання у попередні періоди тринавних церков із західноєвропейською базилікою і пізніше через Ренесанс розвинувся в бароко. На основі давніх традицій розвивалося кам'яне і дерев'яне будівництво. Виникли особливі, оригінальні типи забудов, самотні архітектурні форми, деталі і прикраси національного стилю з надзвичайною декоративною пишністю, вигадливостю, мальовничістю. Найвищою мистецькою вислову досягають п'ятибанні церкви, що за своєю красою не мають собі рівних у цілій Європі. Самотній стиль настільки був вироблений та вдосконалений культурою українського зодчества, що чимало церков та інших забудов стали справжніми шедеврами архітектури у розумінні як гармонійної, логічної композиції, так і окремих пластичнорозвинених форм і деталей. Часто й самі церкви споруджувалися в зразках цивільного будівництва, де окремі барокові мотиви сполучалися з народним рослинним орнаментом.

Ідея уподібнення Києва священному Єрусалиму, де зачиналось християнство, була популярною ще в XI–XII ст. [7]. Ідеалізація міста Божого у руській літописній традиції, церковних творах вплинула навіть на характер забудови столиці Київської Русі. Новий імпульс цієї ідеї дало відновлення у 1620 р. з допомогою козацтва гетьмана Петра Сагайдачного православної ієрархії у Києві, висвячення єрусалимським патріархом Теофаном Йова Борецького митрополитом.

Повернути колишній столиці Київської Русі належний їй статус, значність серед інших населених пунктів України мріяли більшість зверхників Гетьманщини (гетьман Іван Самойлович у листі до Івана Сірка та запорожців називає Київ містом, «яке є так само, як Єрусалим, гніздом усього руського православ'я» [1, с. 262]).

За доби І. Мазепи ця ідея набуває не тільки поширення, а й реального втілення. Гетьман спрямовує на відбудову, реставрацію церков, соборів Києво-Печерської лаври, Київського Братського Богоявленського, Софійського, Кирилівського та інших монастирів величезні кошти. Вони у десятки разів перевищують вкладення, ктиторство його правлячих попередників. Уже в 1705 р. Ф. Прокопович на день св. Володимира зазначає у своєму слові, що Київ «усі християни одностайно називають другим Єрусалимом і новим Сіоном» [5, с. 214]. У драмі «Володимир» він із захопленням пише про місто, де живе.

За правління І. Мазепи практично всі головні фінансові потоки Гетьманщини спрямовувалися для розбудови Києва. Кошовий Василь Кузьменко 26 лютого 1693 р. не випадково дякував українському зверхнику за відродження давнього міста як «другого Єрусалима» [3, с. 474]. Тобто гетьман, добре знаючи історію України, у першу чергу брав про відродження колишньої столиці, яка мала об'єднати Лівобережжя та Правобережжя, стати не тільки справжньою православною святинею, а й головним українським містом.

Отже, навіть у цьому проявлявся далекосяжний план І. Мазепи стати зверхником об'єднаної соборної України з центром у Києві.

Великі масштаби церковного будівництва у київських монастирях розпочинаються у 1690-х роках, коли гетьман уже ствердився на своїй посаді, віднайшов дотичні моменти порозуміння зі зверхниками української православної ієрархії, а з деякими з них навіть мав утаємничені стосунки, пов'язані зі ставленням до Москви. Цьому сприяла й співпраця нового митрополита В. Ясинського з І. Мазепою.

Мобілізація значних коштів для відновлення, реставрації давніх храмів, відбудову занедбаних і побудову нових здійснювалась двома найголовнішими шляхами: збільшенням маєностей, підлеглих обителям; перерозподілом прибутків Гетьманщини від різноманітних податкових зборів на користь церкви.

Оскільки гетьман за діючими на той час законами займався фі-нансовими питаннями практично самостійно, був невідповідний у цьому питанні ні царським урядовцям, ні гетьманській старшині, то він розпоряджався коштами автономно так, як вважав за необхідне. Він міг дбати лише про себе та свою родину. Зрозуміло, що Мазепа не бідовав. Він мав можливість жити заможного, навіть розкішно, оскільки обіймав найвищу посаду в Гетьманщині. Однак як високоосвічена людина свого часу гетьман не ставив для себе найвищим пріоритетом питання нагромадження власних статків. Як показують джерела, головні фінансові витрати зосереджувалися у гетьманській скарбниці на духовні потреби, зокрема відродження київських святинь [6, с. 126].

При цьому відзначимо, що передумовою церковно-будівельного буму в Києві стала низка універсалів, яка додала практично кожному монастиреві додаткові маєності, підтверджувала давні. Так, гетьман надав Київському Софійському монастиреві село Комарівку Ніжинського полку. У 1689–1690 рр. власністю її також стають села, містечка Муровськ, Церковище, Білогородка, Рословичі, Мала Бугаївка, Снетинка, Крушинка, Мархеловка, Жиліани, Трипілля. Універсалом від 17 травня 1696 р. монастир отримав право утримувати перевіз через річку Десну поблизу Ковчина [9, с. 105]. Усе це сприяло поліпшенню фінансового забезпечення резиденції київського митрополита.

Подібні універсали отримали й інші монастирі. Київському Свято-Михайлівському Золотоверхому монастиреві гетьман повернув млини, села Вигурівщину, Глевахи, Малютинки та Юр'ївку, які ще колись надав ченцям Б.Хмельницький. Наступного року правитель України звільнив від сплати податків до військового скарбу молдавських переселенців, які оселились у Вигурівщині, монастирській маєності Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. У 1699 р. І. Мазепа не тільки підтвердив набуті, куплені маєності, млини, греблі, озера цієї обителі, а й передав їм у володіння порожні селища з перспективою заселення, який ішов теж на збільшення прибутків для відбудови духовного закладу.

Значні маєності були надані Київському Кирилівському монастирю. Києво-Печерську Воздвиженську дівочу обитель очолювала Марія Магдалина, мати І. Мазепи. Діяльність ігумені активизувалась після обрання її сина І.Мазепи гетьманом. За його сприяння і протекції володіння монастиря значно зросли. Вирішальну роль у цьому плані відіграла поїздка Марії Магдалини до Москви у грудні 1687 р. І. Мазепа у листі царям просив їх, аби вони затвердили монаршими грамотами прохання його матері [6, с. 127].

Таким чином були створені умови для поліпшення самозабезпечення монастирів, збільшення їхніх прибутків, завдяки чому невдовзі виникла можливість відреставрувати давні храми, оновити їхні іконостаси, замовити нові ікони тощо. Отже, саме ця політика І. Мазепи у сфері духовності, культури дала поштовх енергійній церковній відбудові Києва.

Значна кількість церковних споруд будувалась під патронатом самого гетьмана І. Мазепи та його соратників. Прикметною особливістю років його правління стала домінація практики мурування храмів. Дерев'яні церкви швидко руйнувалися, часто згорали під час пожеж, були недовговічними. Тому при поліпшенні фінансового стану монастирів на часі постало питання про

будівництво надійніших кам'яних соборів, церков, які б служили і майбутнім поколінням. Сучасник І. Мазепи поет Климентій Зіновій щодо цього дав красномовне поетичне роз'яснення переваг мурування:

Великі масштаби будівництва у Києві потребували великої кількості мулярів. До цього в Україні їхня праця застосовувалася дуже рідко. Села, містечка та міста, як правило, мали переважно дерев'яну забудову. У цьому зв'язку гетьман звернувся по допомогу до російських зверхників, під управлінням яких був приказ кам'яних справ [6, с. 129].

Саме з нього до Києва направлялись майстри з мураного будівництва. На зведення Богооявленського та Миколаївського соборів у 1690 р. на прохання І. Мазепи, який фінансував новобудови, було відправлено з Москви 80 мулярів та 100 робітників. Гетьман непокоївся проблемами будівництва.

За проектом наближеного І. Мазепи архітектора І. Зарудного збудовані триумфальні арки на честь Азовської перемоги (1696 р.), на честь Полтавської битви (1709 р.), Ніштадського миру (1721 р.) і так звані Синодальні ворота (1721 р.). Крім того, за його архітектурним рішенням зведено у 1704–1707 рр. найвищий у Москві храм Архангела Гавриїла (так звана Меншикова вежа), церкву Івана Воїна, споруджено шпиталь, будинок Священного Синоду. І. Зарудний також автор семи проектів іконостасів [4, с. 46–47].

Отже, логіка фактів дає підстави стверджувати, що Київ, як «другий Єрусалим», духовний центр України відбудовувався за планом І. Мазепи, який призначив від себе наближеного дворянина для керівництва, узгодження реалізації важливого завдання. Вміння І. Зарудного робити проекти церков, іконостасів, напевне, були сповна використані у ті «будівничі» роки.

Поряд із великомасштабними завданнями відбудови Києва у 1690-х на початку 1700-х рр. Батурин у часи правління І. Мазепи займався реалізацією й менш складних, але відповідальних планів, пов'язаних з духовним життям українського народу. Саме з гетьманської столиці йшов енергійний імпульс церковному, монастирському будівництву в Україні. Під патронатом гетьмана опиняються найважливіші реставраційні роботи у духовних закладах, закладаються фундаменти нових храмів, монастирів практично в кожному полку.

Такі орієнтири яскраве свідчення програмної ідеології І. Мазепи як будівничого, який плекав державу, звернену до небес банями церков у очікуванні Божого благословіння. Реалії 1690-х, а потім і 1700-х років не давали можливості Гетьманщині самостійно вирішити питання набуття незалежності. Для цього у Батурина не було належних військових засобів, людських ресурсів. Звідси пильна увага гетьмана не стільки до питань розбудови війська (хоча й цьому він надавав великого значення), як до створення на теренах Гетьманщини умов духовного наближення до Бога, сприяння церковникам у забезпеченні консолідації людності. Крім того, велика будівнича діяльність І. Мазепи на церковній ниві давала йому з боку православних беззаперечний авторитет, знімала з нього надумані анонімні звинувачення, які надсилалися до Москви, про його зраду вірі, таємні симпатії католикам тощо [6, с. 139].

Батурин. У гетьманській столиці І. Мазепа виділив понад 20 000 золотих на побудову кам'яного Троїцького собору, 4000 золотих – на зведення мураного храму святого Миколи (у 1708 р. ще був незакінченим), 15 000 золотих – на будівництво дерев'яних церков Воскресенської та Покрови Богородиці [2, с.130–131].

Біла Церква. 25 серпня 1706 р. гетьман разом зі своїм родичем Костянтином Мокієвським заклали у місті Микільську церкву.

Дігтярі. У цьому селі поблизу Новгород-Сіверського гетьман дав на «монастирську церкву» 15 000 золотих. Її будівництво було завершено у 1708–1709 рр. У Покровській церкві зберігалася чудотворна ікона Богоматері. Кіот до неї теж фінансував І. Мазепа, оскільки на ньому був зображений герб гетьмана [6, с.137].

Івановське. У цьому власному селі на Курщині гетьман став ктитором церкви Петра і Павла.

Крупень. У цьому населеному пункті, заснованому І. Мазепою на Курщині, гетьман профінансував будівництво церкви Покрови Пресвятої Богородиці.

Мохнатин. Тут була збудована до 1692 р. церква св. Іоанна. Дуже вірогідно, що допоміг її зводити гетьман. В усякому разі на його замовлення сюди у 1692 р. виготовили дерев'яний іконостас, прикрашений гербом І. Мазепи [6, с. 1].

Рильськ. За документами Бендерської комісії, тут збудовано за 2000 золотих, виділених гетьманом, дерев'яну церкву св. Івана Хрестителя.

Рудня. Як свідчить мідна закладна дошка, церкву в цьому селі під Ямполем збудували за підтримки українського зверхника.

Прачі. І. Мазепа зробив внесок на побудову великої дерев'яної сільської церкви у сумі 15 000 золотих [2, с. 130–131].

Чернігів. Будівництво Троїцького собору розпочато 30 квітня 1679 р. Очевидно, коштів на зведення величного храму не вистачало. Через це будівництво велося мляво. Можливо, саме через це Л. Баранович негативно оцінив діяльність І. Самойловича після його падіння. Архієпископу довелося самотужки збирати кошти на Троїцький собор, він навіть подарував свій млин на потреби відповідального будівництва. Новий гетьман по-іншому поставився до прохань архієпископа [2, с. 130–131].

Глухів. Інокіни бідного Глухівського дівочого монастиря вирішили поліпшити своє становище підпорядкуванням Києво-Печерському жіночому монастирю. Мати гетьмана сприяла розширенню земельних володінь обителі [8, с. 201].

Переяслав. У 1695 р. тут закладено фундамент Вознесенського собору. За документами Бендерської комісії, гетьман надав на це будівництво та облаштування єпископської кафедри «більше ніж 300 000 золотих». Очевидно, на ці кошти також поставлено у 1703 р. у новому соборі розкішний іконостас. Ктитор у ті роки зробив й інші важливі подарунки єпископії.

Запорозька Січ. У 1693 р. тут був збудований Покровський храм [10, с.132]. І.Мазепа давав на його будівництво гроші, присилав столярних майстрів, забезпечував їх продовольством.

Таким чином, із документальних джерел та свідчень очевидців стає зрозумілим вклад гетьмана І. Мазепи у церковне будівництво. Найбільше новобудов з'явилося у Києві, проте будівництво церковних споруд поширювалося і на інші міста, містечка та села. При цьому важливий був не лише протекторат мецената мазепи, а й його особистий матеріальний вклад.

Джерела та література

1. Величко С. Літопис / С. Величко.– К.: Дніпро, 1991.– Т. 2.– С. 581.
2. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи / М. Возняк. // Український історик. – 1966. - № 3 4. – С. 135. – http://histans.com/LiberUA/UkrIst3_1966/UkrIst3_1966.pdf
3. Еварницький Д.И. Источники для истории запорожских козаков / Д.И. Уварницький. – Владимир, 1903. – Т. I. – С. 659. – <http://www.knigafund.ru/books/8219/read#page17>
4. Кучерук О. Головний архітектор Москви / О. Кучерук // Пам'ятки України.– 1990–1991.– № 4–1.– С. 68.
5. Нікітенко Н.М. «Град Софії» у Київських стінописах доби Івана Мазепи: Софія Київська Успенський собор / Н.М. Нікітенко // Могилянські читання.– К.: Національний Києво-Печерський заповідник, 2001. – С. 308.
6. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури / С. Павленко. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – С. 304.
7. Ричка В.М. Ідея Києва – другого Єрусалима в політико-ідеологічних концепціях середньовічної Русі / В.М. Ричка// Археологія.– 1998.– № 2.– С. 174.
8. Універсал І. Мазепи від 9 липня 1690 р. Глухівському жіночому монастиреві на село Берези з усіма до нього належними володіннями // Універсали Івана Мазепи. - Київ, 2006 – С. 800.
9. Недюха М.П., Зуй В.Д. Козилівка й Орлівка, Холми та Корюківка –перлини Сіверського краю / За ред. канд. юрид. наук, доцента В.С. Гаркуши : Монографія / М.П. Недюха,В.Д. Зуй. – К. : “МП Леся”, 2013. – С. 228.
10. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х томах / Д.І Яворницький. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 3. – С. 560.

УДК: 930.22:(477.64)+(477.75) “1734/1775”

І.Синяк

ПРИКОРДОННІ “ЛЮБ'ЯЗНОСТІ”. ЕТЮДИ З ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКО-ПОЛЬСЬКИХ СТОСУНКІВ ДОБИ НОВОЇ СІЧІ (1734 – 1775) (ДЕКІЛЬКА ДОКУМЕНТІВ З ГОЛОВНОГО АРХІВУ ДАВНІХ АКТИВ У ВАРШАВІ)

В публікації подано п'ять документів з історії запорозько-польських стосунків в добу Нової Січі (1734 – 1775). Тематично, вони охоплюють участь запорозького козацтва в складі гайдамацьких загонів, переписку кошового отамана Семена Єремєєвича з регіментарем української партії Нітославським про прихильність до поляків, скарги Війська Запорозького Низового на уманського